

Güftə Edəbiyat

KÜLTÜR SANAT VE EDEBİYAT

Prof. Dr. Məmməd İsmayılov Sayısı

Sayı: 10

Mart 2023

Söz Büyüleri

"Çəkib elin gözündən,
Bizi yasaqlayalar.
Bizi qovub bu gündən,
Tarixə saxlayalar."

Söz Büyüler

Aylık Kültür, Sanat ve Edebiyat Dergisi

ISSN 2980-0552

Yerel Süreli Yayın

Yıl:1 Sayı: 10 Mart 2023

GENEL YAYIN YÖNETMENİ

Ayşe AY

YAZI İŞLERİ:

Veli AY

YAYIN KURULUMUZ:

Kıymet NOKAY ÖZTÜRK - Yeliz Özge TOYMAN - Nilgün Ayşe GÜRDAL - İdris GÜRDAL

AZERBAYCAN YAYIN KURULU:

Aysel XANLARQIZI SƏFƏRLİ - Ülviyyə ƏBÜLFƏZQIZI - Fidan RƏCƏBLİ - Səma MUĞANNA

ÖZBEKİSTAN YAYIN KURULU:

Nazira BOYMURODOVA - Mahfuza YOLDOŞEVA

SON OKUMA:

Zafer ÇARBOĞA - Zübeyde BARAN ARUN - Cehide KARPUZ - Dilek ALTUNDAĞ

GÖRSEL YÖNETMEN:

Esra KÖSEM

SOSYAL MEDYA VE HALKLA İLİŞKİLER:

Züleyha YILMAZ

KAPAK RESMİ:

Esra KÖSEM

GRAFİK TASARIM:

Jale EVLEK

CİZİMLER:

İlnur İŞCAN KAYA - Esra KÖSEM - Gülümser ÖZ

Internet Adresi:

www.gufteedebiyat.com

İletişim:

sozbuyuler@gmail.com

Sosyal Medya:

Facebook: Güfte Edebiyat Instagram: gufte.edebiyat Twitter: @gufteedebiyat

Yayınlanan eserlerin hukuki sorumluluğu eser sahiplerine aittir.

Baskı ve Cilt: Uzun Dijital Matbaa/Ankara

Söz Büyüleri

İçindekiler

Ayşe AY

4 Sunuş

Məmməd İSMAYIL

5-17 Ayşe Ay'in Məmməd İsmayıllı Söylesisi

Bahtiyar VAHABZADE

19 Usta Sözü

Zübeyde BARAN ARUN

20-22 Prof. Dr. Məmməd İsmayıllı Kimdir?

Prof. Dr. Salidə ŞƏRİFOVA

23-31 "İz"in İnsan Taleplerində Yeri

Aysel XANLARQIZI SƏFƏRLİ

32 Ustad

Elçin MƏMMƏDOV

33-34 O Məmməd...

Sibel GÜNDÜZ

35 Mehmet İsmail'e Yolculuk

Ülviyyə ƏBÜLFƏZQIZI

36-37 Məmməd İsmayıllı Yaradıcılığı

Aytac İBRAHİM

38-39 Məmməd İsmayıllı

Ayşe AY

40-41 Hirçın Bir Şair... Müstağni Bir Şiir...
Boynu Bükkük Fikirler...

Bünyamin Nami TONKA

42 Mehmet İsmail

Veli AY

43-48 İz Romanı Üzerine

Cehide KARPUZ

50-51 Yumruk

Səma MUĞANNA

52-55 Yarpaqtək Solan Ömür

İlknur İŞCAN KAYA

56 Gönül Bağları

Kıymet NOKAY ÖZTÜRK

57-61 "Şimdi"nin Kucağında Kutlu Bir Geçmiş

Tülin ENSAR

63 Yetim Sevgi

Güler YAŞAR ÖZAFACAN

64-66 Az Kaldı...

Dilek ALTUNDAĞ

67-68 Gizli Muhabbet

Züleyha YILMAZ

69-70 Ümidin Resmi

İradə MƏMMƏDOBA RÜSTƏMQIZI

72-73 Laçın'ım... Qarabağ'ım

Sehban ALLAHVERDİ

74 Portret

6 Şubat 2023'te Kahramanmaraş ilimizin
Pazarcık ve Elbistan ilçeleri merkez üssü olmak üzere gerçekleşen ve
on bir ilimizde etkili olan deprem felaketinde hayatını kaybeden
tüm yurttaşlarımıza Gütte Edebiyat ailesi olarak
Allah'tan rahmet ve yaralılarımıza acil şifalar diliyoruz.

Gütte Edebiyat

“İZ”İN İNSAN TALELƏRİNDƏ YERİ

(əsərin janr xüsusiyyətləri, problematikası, obrazları və bədii dili)

Prof. Dr. Salidə ŞƏRİFOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru, AMEA-nın professoru,
Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü,
Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü

GİRİŞ

Məmməd İsmayılin “İz” romanı insanların xeyir-şər mübarizəsinin, keçirdikləri sarsıntılar fonunda amansız çarışmalarının, nakam talelərinin obyektiv həyat reallığının ifadəsidir. Əsərdə müəllifin avtobioqrafik xüsusiyyətlərə malik olan həyatının müəyyən məqamları müxtəlif insanların taleləri fonunda təqdim edilir. Əsərin janr xüsusiyyəti, problematikasının zənginliyi, obrazlar qaleriyası və əsərin bədii dilinin xalq dilinə yaxın şəkildə təqdim edilməsi əsərə diqqət yönəldir.

I Əsərin janr xüsusiyyətləri

Məmməd İsmayılin təsviri etdiyi gerçək problem və əhvalatları əks etdirən “İz” əsəri roman janrında qələmə alınır. Son dövrlər “romanın ölümü” haqqında pessimist proqnozların yayılmasına baxmayaraq, müasir dövrümüzdə roman janrına tələbatın artması özünü bürüzə verməkdədir. Məmməd İsmayılin “İz” romanında roman janrıının imkanları obyektiv dünyanın epik əksini təsvir etməyə imkan yaradır. Məmməd İsmayılin “İz” romanında janr qarşıqlığı özünü göstərir. Romanın publisistik janrlarla qarşıqlığı fonunda yaranmış “İz” romanında etiraf elementləri ilə üzləşirik. Əsərdə roman-etirafın janr qarşıqlığı yalnız roman və etiraf janrlarının xüsusiyyətlərinin birləşməsində göstərmədiyi, həmçinin avtobioqrafik janra xas elementlərin nüfuz etməsində özünü əks etdirir. Qeyd etməliyik ki, roman-etirafın avtobioqrafikliyi onunla bağlıdır ki, belə əsərin qəhrəmanı öz həyat təcrübəsi, dünyaya münasibəti, həmçinin sosial statusuna görə müəllifə yaxındır. Əsərin qəhrəmanı Murad müəllifə yaxın olması ilə diqqəti cəlb edir.

Məmməd İsmayılin “İz” romanının süjet xəttinin inkişafında gərginlik özünü göstərir. Süjet xəttindəki bu gərginlikləri təsvir edilən hadisələrin avtobioqrafik xüsusiyyətlərə malik müxtəlif başlıqlar altında təqdim edilməsində müşahidə edirik: “Bir cənazə yol gedir vaxtın bitəcəyində...”, “Seçilən bəndədir, seçən Allahdır...”, “İnsanın əməli özündən önce” və s. Müəllif tərəfindən təqdim edilən hadisələrin müxtəlif başlıqlar altında təqdim edilməsi romanın süjet xəttinə bələdçilik edir. Müxtəlif başlıqlar altında təsvir edilən hadisələr bir hadisədən o biri hadisəyə keçməsi üçün vəsilə olur. Hadisələrin bir qismi arasında bağlılıq da özünü göstərir. Təqdim edilən hadisələrin bir qismində hadisələr sona qədər açılmayaraq qaranlıq qalır. Bəzi hadisələrdə insan talelərinin yarımcıq təsviri də diqqətdən yayınmir. Məsələn, “Camal havalı idi” başlığı altında təqdim edilən hadisələr qolçamaq damğası ilə əri Əlinin Sibirə sürgün olunmasından sonra Camalın başına gələn olaylara həsr edilib. Doğrudur, biz hadisələrin gedişatında Camalın qeyri-qanuni dünyaya övlad gətirməsi, gətirdiyi atasız övladının (Kinkı) şikəst olması (beli donqar, barmaqları şanapipik, ayaqları sürüngən, dili pəltək) ilə tanış oluruq. Lakin əsərdə Kinkının atasının kim olması məqamı qaranlıq, bir növ qapalı qalır.

“İz” romanında hadisələrin sərf realist şəkildə qələmə alınmadığının da şahidi oluruq. Bu amil əsərin nə üslubuna, nə də janrına təsir etmir. Əsərdə bir insanın ölümü ilə əlaqədar olaraq, qeyri-real hadisələrin nəqli əsərin realist şəkildə təqdim edilməməsinə təsir edə bilmir. Müəllif qeyri-real hadisələrin təsvirini elə şəkildə təqdim edir ki, həmin təqdimatı müəllif təhkiyəsinin düşüncələri kimi qəbul edirik. Əsərdə bir ölüünün kənd qəbiristanına qadınların ciyində getməsini dünyasını dəyişmiş insanın dili ilə təqdim edilməsi təbii ki, düşündürүcüdür. Mərhum Şəmşəd kişinin dili ilə təqdim edilən fikir və düşüncələr müəllif tərəfindən istifadə edilən ədəbi priyom kimi maraq doğurur. Mərhumun öz cənazəsini görməsini və keçirdiyi hissənin təsvir edilməsi əsərin real və qeyri-real şəkildə olması ətrafında mübahisələr doğurur: “zamansızlıq içində düşmüdü. Oyandığı yer heç yatdığı yerə də bənzəmir, yoxsa bütün bu gördüklerinin hamısı “o dünya” deyilənin özüdür”.

II “İz” romanının problematikası

Xarici gerçekliklərlə tam uyuşan əhvalatları xronoloji ardıcılıqla ifadə edə bilən “İz” romanı cəmiyyətin bədii təhlilini verir. “İz” romanının problematikasında insanlar tərəfindən bir-birinə edilən xeyirxah əməllərin təbliği geniş yer tutur. Məsələn, hamının hörmətini qazana bilmış Şəmşəd kişinin vurğuladığı kimi atasız uşağa kəndin sahib çıxmazı, xəstə uşağından Allahın bir neməti olmasının vurgulanması insanların xeyirxah əməllərini eks etdirir.

Şəmşəd kişinin kənd əhlindən günahsız Camalla işləri olmamasına çağırışı insanların xeyirxah əməllər yerinə yetirməyə çağırışdır. Əsərdə bədbəxtçiliyə düber olmuş insanların talelərinə biganə qalmamaq da təsvir edilir. Camalın dünyaya gətirdiyi xəstə uşağından Allahın bu dünyaya göndərdiyi qonaq kimi qəbul edilməsinin vurgulanması insanlığın hələ də məhv olmamasının göstəricisidir: “O tifillə də işiniz olmasın, dünyaya göndərilən hər uşaq, hansı anadan doğulmasından asılı olmayıaraq hamımızın qonağıdır. Allahınızı sevirsinizsə, Allah adına, onun övladlarını da sevin. Anasının ağlı üstündə olsayıdı, başına bu bəla da gəlməzdi”

Maraqlı məqamlardan biri də Məmməd İsmayııl tərəfindən Allahın varlığına olan inamın təbliğ edilməsidir. Məsələn, yazıçı əsərdə miflə bağlı hadisəni nəql edərkən, onu həm romanın ayrılmaz parçasına çevirir, həm də Allahın hər bir yerdə olmasını vurgulayır. Əsərdə bu məqamı Şəmşəd kişinin Hindistandan Məkkəyə həcc ziyarətinə gedən hindlinin başına gələnləri nəql etməsi epizodunda şahidinə çevrilirik. Şəmşəd kişinin nəql etdiyi ibratəmiz hadisədə konkret olaraq, bütün kainatın yeganə yaradıcısı və idarə edənin Allahın olması vurgulanır.

Hindlinin Məkkədə, Həcərül - Əsvədi - Kəbə daşının yaxınlığında canamazını çinqilli bəyaz torpağın üstünə sərib namaz qılmasına etiraz edən din xidmətçiləri namaz qılan şəxsin arxası qibləyə namaz qılmasını qəbahət etməsinə verdiyi cavab ibrətəmizliyi ilə seçilir.

Əsərdə din xidmətçisinin “Arxanı Qibləyə çevirib namaz qılmağın yetmədi, yenə qələt qarışdırıdın, dünyada elə bir yer varmı, orada Allah olmasın?” sualına hindlinin

verdiyi cavab Allahın vahid və hər yerdə olması qabardılır: "...Mən də buraya gələnə qədər elə sizin kimi düşünürdüm. Allah hər yanda, hər zaman varsa, namaz qılarkən yönümü hansı tərəfə çevirməyimin fərqi nəydi, adam kimi namazımı qılıb, duamı etməyə qoymadınız..." Məmməd İsmayıł əsərdə bu ibratəmiz hadisə ilə onu aşılıya bilir ki, Allah harada sidq-ürəklə anılırsa, məhz həmin yerdədir.

Romanın problematikasında cəmiyyətdəki neqativ hadisələrin təsviri, tarixi özündə ehtiva edən 1941-1945-ci il Böyük Vətən Müharibəsinin cəmiyyətə təsiri, Muradla Qəninin bir gözələ, Gülsənəmə aşiq olmaları, hər iki gəncin məhəbbət hissələri təsvir edilir. Əsərdə təqdim edilən problematika oxucu yaddaşında dərin iz buraxır.

Romanın problematikasında ictimai-siyasi problemlərin təsviri də yer alır. Əsərdə İkinci Dünya müharibəsinin insan talelərinə təsiri qabardılır. Müharibənin insan talelərinə təsiri və yaşam harmoniyasını poza bilməsi incəliklə açıqlanır.

Məmməd İsmayıł bir müəllif kimi müharibənin vurduğu zərbənin acısını duyur. Müharibədən gələn qara xəbəri həmyerililərinə verməyə çətinlik çəkən insanların iztirablarında bu acı və ağrını əks etdirir. Muradın "qara kağızı"nı Şəmşədə verməyə cürət edə bilməyən Kaftarın (Kamışın) keçirdiyi iztirablarda müharibənin insanlara vurduğu mənəvi zərbə yazar tərəfindən açıqlanır: "Qara kağız"ların bir çoxunu evlərə verməməyinin başqa bir səbəbi də vardi. Bəzən özü hansısa xəstəxanada yatan əsgərin qara xəbəri arxa cəbhədə qapıları döyürdü. Belə halları gözüylə dəfələrlə gördüyü üçün cəbhədən gələn qara xəbərləri çox zaman vermir, işin sonunu gözləyirdi. Bu xəbərlərdən biri də Muraddan gəlmişdi".

"İz" romanının problematikasında milli tarixi abidələrin məhv edilməsinin açıqlanması diqqətdən Yayınır. Müəllif Sovetlər dönəmində tarixi abidələrin, xüsusilə də məscidlərin yerlə yeksan edilməsi məsələsini milli problem kimi qabardır. Müəllif tarixi hadisəyə çevrilmiş, milli yaddaşın silinməsinə atılan addım kimi dəyərləndirilən bu siyasetin məscidlərin yerlə yeksan edilməsi ilə kifayətlənmədiyini vurgulayır. Yaziçi insanların da mənəvi və cismən məhvə düşər olmalarını əsərin problematikasında açıqlayır. Romanda mollaların, dini etiqadlı insanların, ziyaliların Sibirə sürgün edilmələri milli yaddaşın silinməsinə atılan addım kimi dəyərləndirilir. Müəllif bu proses zamanı cəmiyyətdə insanlar arasında yaşanan xaosu, onların bu siyasi olaylar içində çəşib qalmalarını da əks etdirir. Bu iztirablarla üzləşən insanların baş verən hadisələrdən sarsılmadıqları, ümidilarını itirmədikləri,

"İz" romanının problematikasında milli tarixi abidələrin məhv edilməsinin açıqlanması diqqətdən Yayınır. Müəllif Sovetlər dönəmində tarixi abidələrin, xüsusilə də məscidlərin yerlə yeksan edilməsi məsələsini milli problem kimi qabardır. Müəllif tarixi hadisəyə çevrilmiş, milli yaddaşın silinməsinə atılan addım kimi dəyərləndirilən bu siyasetin məscidlərin yerlə yeksan edilməsi ilə kifayətlənmədiyini vurgulayır.

gələcəyə nikbinlə baxmaqları əsərdə çağırış kimi səslənir: “indiki halda hökümtələ hökümətlilik bizim işimiz deyil, məscidi uçurdular, uçurdular, ruhumuzu ki, uçurmuyuflar. Bir qazan südün bir qaşıq maya ilə qatığa necə döndüyünü bilirsən; südü uyutmasan, qatıq olmaz. Məscid uçuruldu deyə, əlimizi əlimizin üstünə qoyub boş oturası ha döyülük. Fəda olduğum Allahı məsciddə, kitabda axtarmaq lazımlı deyil ki?! O kitabları da insan yazıb, o məscidləri də insanlar tikib. Öz tikdiyini uçurmaq insanın köhnə pəşəsidir!”

Romanın problematikasında xəyanət və onun cəzalandırılmasının təqdim edilməsi məqamı da maraq kəsb edir. Əsərin baş qəhrəmanı, çılğın təbiətli Muradın doslu Qəni tərəfindən xəyanətə uğraması, atını (Gülüzə) ona hədiyyə etməsi insanlar arasında əmanətə dönük çıxmayı göstərir. Müəllif əsərdə Gülüzənin və Qəninin bir gündə cismən məhv olmalarını əks etdirir. Gülüzə və Qənin cismən məhv olmalarını əks etdirən müəllif xəyanətin cəzasız qalmayacağını vurgulayır. Gülüzəyə xəyanət edib onu Qəniyə hədiyyə edən Murad da, Murada da xəyanət edən Qəni də cəzasız qalmırlar. Biri vicdan əzabına düşçər olur, o birisi isə canını itirir: “Gülüzə ilə Qəni yan-yana uzanmışdır. Buna təsadüf demək olardımı? Murad bir zamanlar bu iki varlığın ikisini də sevmişdi, birisini az, birisini çox, sevmişdi. Və tale deyilən nədirssə, elə onun öz əlləri ilə də bu iki sevginin ikisinə də son verdirmişdi”.

Məmməd İsmayıł bəşəriyyəti daim düşündürən dostluq münasibətlərini də romanda açıqlayır. Müəllif insanlar arasındaki dostluq məfhumu Muradin dili ilə təqdim edir. Qəni ilə dostluq münasibətlərini çox götür- qoy etmiş Muradin dostluq haqqında fikirləri fəlsəfi deyimi ilə maraq doğurur: “ağlışızlarla ağıllılar arasında dostluq baş tutan deyil. Birinci-lərin ehtiyacları bitdiyi yerdə dostluqları da bitir, ikincilərin öz ağılları özlərinə yetir. Dostluq - iki bədəndə bir ruh deməkdir! Qəni ilə iki bədəndə bir ruh ola bilmişdilərmi? Olsayıdlar, heç bu tərəddüdlər, içini yeyib-tökənlər də baş göstərməzdii”.

Romanın problematikasında cəmiyyətdəki kataklizmlərin müəllif tərəfindən maraqlı şəkildə təqdimi ilə rastlaşırıq. Əsərin problematikasında reallıqla əlaqəsi olmayan, uydurma hadisələrin təsvirinə də rast gəlinir. Müəllif romanda real aləmlə əlaqəsi olmayan “keçmişini, gələcəyini daşıyan ruh”u təsvir edir. “İz” romanında bəzi epizodun gerçeklik və qeyri-real hadisələrin sinxron halda təsvir edilməsi oxucunu maraqlı dairəsinə salır. Əsərdə sırf realist üslubda qələmə alınmayan ruhun təsvir edilməsi reallıq kimi oxucunu inandırır. Romanda “sarımtıl torpaq içində, məzar qaranlığında atılıb qalan onunmu bədənidir?! Yəni doğrudan- mı ölü odur?” düşünən ölmüş insanın öz cənazəsini görməsi və keçirdiyi hissələrin təsviri, reallıqla irreallığın realist üslubda təqdimi məhz cəmiyyətdəki kataklizmləri əks etdirir.

III “İz” romanında obrazlar

Qəbləri parça-parça edən gerçeklik qarşısında təsvir edilən obrazların özlərinə olan inamlarınınitməməsi romanın forma struktur və məzmun tərəfini müəyyənləşdirir. Əsərdə təsvir olunan hadisələr İkinci Dünya müharibəsini əhatə edən dövrləri, həmçinin ondan əvvəl və ondan sonrakı dövrləri müxtəlif insan obrazlarının, həmçinin əşya surətləri vasitəsi ilə açıqlanır.

Romanın inkişaf edən hadisələrinin mərkəzində Muradın şəxsi probleminin, cəmiyyətlə konfliktinin və daxili dünyasının təsviri, mənfidən müsbətə doğru dəyişməsinə can atması onun bitkin obrazını gözümüzdə canlandırır. Xarici gerçekliklər qarşısında dəyişikliyə uğrayan Murad obrazının iç dünyası cəmiyyətdə baş verən xeyirlə şərin mübarizəsi fonunda incələnir. Müəllif təqdim etdiyi obrazı həyatı əks etdirən problemlər fonunda açmağa cəhd edir.

Əsərdə özünəməxsus mövqeyi və milli xüsusiyyəti ilə fərqlənən Şəmsəd kişinin obrazı da diqqəti cəlb edir. Muradin böyük qardaşı Şəmsədin ölümün gözünə dik baxması və ona hazır olması onun daxili mənəviyyatının zənginliyi kimi dəyərləndirilir. "...Nə vaxtacan bu günəşin altında, dərdli-ahlı toprağın üstündə başımı gırışayəcəyəm, ölməkdən başqa çarəm qalmadı. Ruh olmaq istəyirəm, xəstələnin öz ağırlığını özü çəkə bilməyən bu bədəni boş - boşuna daşınmadan yoruldum. Ruhumun göylərə uçacağını hər kəsdən yaxşı bilirəm" fikri ilə hətta ölmənin gözünə dik baxa bilən bu obrazın kişi kimi yaşamağı üstün tutması, sürünlərək həyat sürmək istəməməsi qabardılır.

Fotoğraf: Salidə ŞƏRİFOVA

Romanda real həyatda mövcudluğu gözlə görünməyən varlıqlar da təqdim edilir. Təqdim edilən bu varlıqlar reallıqla əlaqəsi olmaması səbəbindən uydurma xüsusiyyətlərə malikdir. Əsərdə real aləmlə əlaqəsi olmayan bu varlığın, yəni Platona görə ölümsüz olan ruhun təsviri fikrimizə əyani sübutdur: "o dünyadan bu dünyaya gələn bir şeyi varsa, o da ruhdur, keçmişini, gələcəyini daşıyan ruh! Ruhu bədənini tərk edərkən qorxub eləməmişdi, bilirdi ki, o an nəyi düşünə, düşünə bilsə gedəcəyi yerdə düşündüklerini görəcək!"

Məmməd İsmayıllromanda ruhu canlı bir varlıq kimi təqdim etsə də onun real dünyada heç bir nişanəsi olmadığını vurgulaya bilir. Ruhun öz izini görə bilməməsi, artıq onun canlı olmadığına, var olmadığına bir işarədir. Müəllif həyatda iz qoya bilməyən, nişanəsi olmayan insanların da boş həyat sürmələrinə işarə edir. Bu məqamı məhz ruhun timsalında açıq-aydın şəkildə açıqlayır. Var olanın özündən sonra izi olmasını qabardan müəllifin bu baxımdan yürütüdüyü mühaki-məni qələmə aldığı epizodda açıqlayır: "Uca

Tanrı, öz sıfətini göstərmək üçün məni yaratdı, sonra məndən də sizləri. Musa peyğəmbərin gözünə göründüyü o dağa and olsun ki, Allah hər adamın gözünə görünüb, hər adamlı danışmaz... Yaradılanların hamısı yaradana qayıdır amma”.

Əsərdə dəniz sahilində gəzən ruhun “özün öz ömrünü tanımadınmı, mənim balam?” kimi sualı həyatda ömürlərini mənasız yerə başa vuran insanların olmasını göstərir. Bu sualın cavablandırılmaması, sahildə qumlar üzərində dörd ayaq izinin gözünə dəyən ruhun düşüncələri oxucunu məhz düşünməyə vadər edir: "...bu iki ayaq izi mənimdir. Bəs o biri izlər kimindir? Bəlkə heç nə dəniz var, nə onu sınağa çəkən səs. Sadəcə, qorxudan, ya nədənsə gözü alacağın, qulağı səsə düşüb”.

Məmməd İsmayılin qeyri-insani varlıqların, cansız əşyaların əlamətlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə təsvir edən əşya surəti ruhla yekunlaşdırır. Müəllifin əsərdə bədii əsərin əsas obyektinə, insan həyatı ilə əlaqəli olan heyvan surətlərini təqdim etməsi diqqəti cəlb edir. İstər şifahi xalq ədəbiyyatımızda, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda əşya surəti kimi heyvan surətlərindən istifadə edilmişdir. Məsələn, "Koroğlu" eposunda Qırat, Dürat, "Məlikməmməd" nağılında Zümrüt quşu, İsmayııl Şıxlının "Dəli Kür" əsərində Qəmər və s. heyvan surətləri yardımçı qüvvələr kimi hadisələrin inkişafına, əsərin ideya-məzmununa təsir göstərə bilir. Məmməd İsmayılin "İz" romanında da yardımçı qüvvələrin əsərdə təsadüfi xarakter daşımadığı, əsərdə təqdim edilən insan obrazının fəaliyyətinə təbe olması özünü göstərir.

Yazıcıının əsərdə təqdim etdiyi heyvanların (at, qoç, it), ağacların (yanıl ağac) və həşəratların (arı) bu və ya digər dərəcədə əsərdəki təsvir edilən hadisələrin inkişafına, əsərin ideya-məzmununa təsir etməsinin şahidi oluruq. Sədaqətli, etibarlı dost olmaları müəllif tərəfindən məharətlə eks etdirilir. Məsələn, Gülüzə adlı atın əsərdə təsviri diqqətdən yayılmıştır. Gülüzənin (atın) Muradın dost adlandırdığı Qənidən etibarlı, sədaqətli olmasını təsvir edən müəllif bizə heyvanlardan "insanlıq" dərsi öyrənməyə çağırış edir. Məmməd İsmayııl dostluq, xəyanət məfhumlarına məhz təqdim etdiyi at vasitəsilə aydınlaşdırır. Yazıcı dostluğa xəyanət etmiş Qənini igidlilik, sədaqət rəmzi olan at ilə müqayisəli şəkildə təqdimində dostluq, xəyanət, xəyanətkarlıq kimi məfhumları açmağa nail olur.

"İz" romanında diqqəti çəkən isə Şəmsəd kişinin alma (yanıl alma) ağacına olan münasibətidir. Şəmsəd kişinin ümidi olan bu ağacın quruyub məhv olması ilə müəllif Muradın ölümü ilə bərabər, bir insanın (Şəmsəd kişi) ümidlərinin məhv olması ilə əlaqəlidir. Məhz quruyub məhv olmuş

yanıl almanın Şəmşəd kişi tərəfindən dəfn edilməsi rəmzi məna daşıyır. Yanıl almanın dəfn edən Şəmşəd kişi qardaşının sağ olması haqqında ümidlərini torpağa dəfn edir: "Yanıl alma elə firtinadan sonra olduğu kimi, üzüqoylu qalmışdı. Qızılı meyvə və yarpaqlar çoxdan çürüyüb torpağa qarışmışdı. Qardan, sazaqdanmı, yoxsa yerdə qalıb cür Hündənmi ağacın qabıqları çatdaq-çatdaq olmuşdu. Əl vurmasan bəlkə elə oduncağı da yarpaqları kimi çürüyüb torpağa qarışacaqdı. Amma Şəmşəd kişi yanıl almanın öz əlləri ilə torpağa gömmək istəyirdi. (Onsuz da bu gün - sabah mənim də yerim oradı!) Torpağın altında ruhları bir-birini tapar, bəlkə o zaman yanıl almanın ruhundan vaxtsız quruduğunun səbəbini də öyrənə bilərdi".

Qardaşı Muradı müharibəyə yola salandan sonra onun sağ qayıtmamasına ümid edən Şəmşəd kişi yanıl almanın qurumaması üçün dualar edir. Yanıl ağacın quruması ilə özünün ümidiñin sona yetəcəyini duyan Şəmşəd kişi ümidlərinin sönməməsi üçün dualar edir. Şəmşəd kişinin bu dualarında Allaha məhəbbətlə yanaşı qardaşı Murada olan məhəbbət özünü göstərir: "Allahım, sən dünyani pəriskərində saxla, Allahım, sən yanıl almayı, Muradımı, cəmi məxluqatı qoru! Bilirəm, günahımız böyükdü, bağışlaya bilirsən, bizi birsən birliyinə, minbir adına bağışla! Bağışla bu günahkar qullarını. Sən bağışlayan-san. Bir dəfə də mənə görə bağışla bu günahlı dünyani!"

Romanda Kamişın (Kaftarin) müharibədə ölüm-dirim mübarizəsi apardığı məqamda Alabaşın küçüklərini diri-diri yerə gönməsi müəllif tərəfindən insanlığın qəddarlaşması prosesini canlandırmasıdır. "Alabaş, onun yanar peyinliyə diri-diri basdırıldığı küçükləri, o küçüklərin yer altdan gələn zingiltiləri"ni xatırlayan Kamiş öz əməllərini anlayıb peşman olur. Onun bir insan kimi peşimançılığı təqdirəlayıqdır. Ancaq bəzən peşmançılıq fayda vermir. Məsələn, Alabaşın diri-diri basdırılmış gözü açılmamış küçüklərini kim qaytaracaq?

Məmməd İsmayıł heyvan, bitki və həşəratları təsvir etməklə onlar vasitəsi ilə romanda təsvir edilən insanların daxili aləmlərini açmağa nail olur. Gülüzənin təsvirində Qəninin daxili aləmi, Alabaşın təsvirində Kamişın iç dünyası, qara qoçun, arıların, yanıl almanın təsvirində isə Şəmşəd kişinin böyük qardaş kimi iztirabları təsvir edilir.

IV Əsərin bədii dili

"İz" romanında müəllif əsərin bədii dilində tez-tez atalar sözlərinə, məsəllərə müraciət edir. Atalar sözlərinin, məsəllərinin işlənilməsi ilə əsərin mətnində rastlaşdırılmış kimi, həm də əsərdə hadisələri əks etdirən müxtəlif başlıqların da adlarında rast gəlirik. Bəzən bunlar müəllif tərəfindən dəyişikliyə uğramış şəkildə təqdim edilir. Buna baxmayaraq, əsərdə təsvir edilən hadisələrin başlıqlarının bir qisminin atalar sözləri, məsəlləri ilə təqdim edilməsi maraq doğurur: "El içində - ölü içində...", "Çıxan qan bədəndə durmaz", "At sahibinə görə kişnər", "Oğlan evində toydu...", "Gecə qara, cüçə qara...", "Kim ala, kim apara", "Qurd ağacı içindən yeyər...", "İslanmışın yağışdan qorxacağı", "Bir yandan bağlayan bir yandan açar", "Olacağa çarə yox", "Bəd xəbər atlı olur...", "Nəfsin səni yenmədən, sən nəfəsinə yen", "Boğaz boydan ucadır...", "Atalar üçəcən deyib...", "Alma almaya bənzəməz...", "Ağacın kefini kölgəsi bilər..." və s.

Bədii əsərdə dilin tez qavranılması əsərin tam başa düşülməsinə təkan verir. Məmməd İsmayıł da "İz" romanında təsvir etdiyi cəmiyyəti özüməməxsus xüsusiyyətləri ilə göstərmək üçün xalq şivələrinə müraciət etmişdir. Müəllif əsərdə təsvir etdiyi obrazların mənəvi dünyalarını açıqlamaq üçün onların nitqlərində yerli şivə və dialektlərdən istifadə edir.

Müəllifin işlətdiyi əyə, nə xəvərdi, özünü üstümüzə salıfsan, nəyi deyəjəm, inanmersan – inanma, Çobanı öldürəf, inannasım gəlmer, üstünə düşüfsən, gör nə xəvərdi, yaxşı iş görəfsən və s. kimi söz və ifadələr Azərbaycan dilinin qərb dialektinin Ayrım – Qarapapaq subdialektində, Gəncəbasar ləhcəsində rast gəlinir. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilinin qərb dialekti və ya Azərbaycan türkçəsinin qərb ləhcəsi, Gəncəbasar ləhcəsi hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının qərb (Gəncəbasar adlanan ərazi) və Gürcüstanın cənub-şərq bölgələrində işlənən danişiq dilidir. Azərbaycan dilinin daxilində bir ləhcə olan Gəncəbasar ləhcəsi Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya ərazilərində istifadə edilir. Ayrım-Qarapapaq subdialekti əsasən Qazax, Ağstafa, Tovuz və Gürcüstanın Borçalı, Qaraçöp kimi bölgələrində işlənilir. Əsərin müəllifi Məmməd İsmayıł özü Tovuz rayonun Əsrik Cirdaxan kəndində dünyaya gəlib.

Müəllif bəzən çatdırmaq istədiyi düşüncələrini ritorik sual şəklində təqdim edir. Müəllif tərəfindən ünvanlanmış bədii suallar cavabsız qalsa da, Allaha olan sevgi və inam təbliğ edilir. Məmməd İsmayıł qeybdən gələn səslə insan övladına ünvanladığı ritorik sualla oxucunu düşünməyə vadar edir: "...nə tərəddüdə düşmüsən, mənim balam, yaşadığın həyatını tanımadınmı?" "Sevdiyim qulumun gözü, mənimlə görər, könlü mənimlə vurar, qulagi mənimlə eşidər, dili məndən söylər; iki aləmdə də ondan uzaq olmam" fikirləri ilə isə müəllif Ulu Tanrıının əbədi olmasını, bəndələrinin hər əməlini görüb dəyərləndirməsini həm bir müəllif, həm də bir insan kimi tuyaraq təqdim edir.

Bədii surətləri, həyat lövhələrini, insan xarakterlərini yaratmaq üçün xəzinə olan bədii dil insan idrakinin əsas təzahür forması, ədəbiyyatın ilkin elementi, müəllif üslubunun inikasıdır. Məmməd İsmayıł əsərdə bədii dil vasitəsilə təsvir etdiyi həyat hadisələri haqqında fikirlərini reallaşdırır. Əsərdə müəllifin dialektizmlərin yalnız müəyyən məqsədlər üçün obrazların dilində təqdim etməsi onların dilinə əlvanlıq qatır. Əsərdə dialektizmlərin tez-tez işlənilməsi ilə rastlaşmaq mümkündür. Müəllif həmin dialekt sözlərin həm əsərin əsas qəhrəmanlarının, həm də epizodik və yardımçı qüvvələri əks etdirən surətlərin dili ilə təqdim edir. Müəllifin Gülüzənin (atın) düşüncələrini əsərdə də təqdim edərkən, müəllifin istifadə etdiyi "böyürdən" sözünün işlətməsi məqamına diqqət yetirək: "özünü bir möcüzəyə inandırmışdı, inandırmışdı ki, onu məclislər yaraşığı edən adam günün birində böyürdən çıxıb gələcək, düşdüyü bu bəlalardan qurtarıb qisasını alacaq". Gülüzənin sahibi olmuş Murada inamını qabarlıq şəkildə oxucuya çatdırın bu epizodda istifadə edilən "böyürdən" sözü bir tərəfdən, bir yandan çıxacaq mənalarını ifadə edir.

Romanda "bağrının çatlamasını" söz birləşməsinin işlədilməsi məqamı da diqqətdən yoxdur: "daşından, divarından da qorxu və vahimə yağan, işgəncə görmüş minlərlə insan bağırılılarından bağırı çatlayan bu milis binası döyüşlərə, söyüslərə çıxdan öyrəncəlidir. Bu binanın "bağrının çatlamasını" Murad öz gözləri ilə görmüşdü. Saxlama kameralarının divarları əzab görmüş qarşı sıfəti kimi bürüş-bürüş, çat-çatdı. Üstünə böhtan atılmış, arzuları, istəkləri dörd divara salılmış, sonunun nə olacağını bilməyən, gecənin üçündə sorğu-suala çəkilən, istənilən cavabları verməyəndə bağırtısı kamerasının qabırğasıqalın divarlarını keçib Allaha belə ulaşmayan insan fəryadlarından başqa, o çatları nə yarada bilərdi ki?!" Doğmaca dayısı Çobanı bilərəkdən qətlə yetirəndən sonra könülli asayış qoruyucularına təslim olan Muradın milis binasında keçirdiyi sıxıntılar zamanı işlətdiyi bu söz birləşməsi ilə onun bir fərd kimi keçirdiyi sarsıntılar qabardılır.

Məmməd İsmayılin “İz” romanında simvollardan müxtəlif məqamlarda istifadə etməsinin də şahidi oluruq. Bu həm əsərin adına çıxardığı “iz” sözündə özünü qabarıq şəkildə əks etdirir. Müəllifin istifadə etdiyi “iz” sözü Azərbaycan dilində müxtəlif mənalarда ifadə olunur. Biz “iz” sözünün insan və ya heyvan ayağından səth üzərində qalan nişanə; ləpirlərin adlanmasını bilirik. Məsələn, insan izi, canavar izi, dovşan izi, maral izi, ceyran iz və s. “İz” sözü həmçinin ana dilimizdə bir şeyin hərəkətindən sonra səth üzərində qalan çuxurluq, xətt, şırırm, əlamət və s. də ifadə edir. Məsələn, maşın izi, araba çərxlərinin izi və s.

Romanın adına çıxarılmış “iz”in həm də hər hansı bir şeydən qalan və onun keçmiş varlığına şəhadət edən nişanə, əsər, qalıq, əsər-əlamət olmasını ifadə etməsini müşahidə edirik. Məsələn, izi silinməz, qocalığın mənfur izləri, illərin izi və s. “İz” həm də bir hadisənin, keyfiyyətin və s.-nin olmasına şəhadət edən hal, əlamət, nişanə, qalıq da ifadə edir. Məsələn, cinayətin izi, müharibənin izi, xəyanətin izi, təbəssüm izi, qan izi və s.

Ana dilimizdə “iz”in həm də yol, istiqamət mənası bildirməsinin də şahidiyik. Məsələn, yolundan, izindən qalma, izindən ayrılma və s.

Məmməd İsmayılin “İz” romanında müəllifin istifadə etdiyi “iz” simvol kimi təqdim edilir. Müəllif “iz”i əsərin qəhrəmanlarının həyat yolundan, izindən ayrılmadan keçmiş varlıqlarına işarət edən əlamət kimi əks etdirir.

Nəticə

Söz sənətində şair kimi tanınan Məmməd İsmayılin nəsrə, xüsusilə də roman janrına müraciət etməsi marağa səbəb olur. İlk növbədə, belə sual yaranır ki, müəllif roman janrına müraciət edərkən, janrı qarşıya qoyduğu şərtlərə əməl edə bilibmi? Sualın cavabı isə əsərin təhlili nəticəsində gəlinən yekun fikrə əsasən verilə bilər. Müəllif öz yaş və söz sənətindəki təcrübəsi sahəsində qarşısına qoyduğu missiyanın öhdəsindən gəlmiş və maraqlı roman nümunəsi yaratmışdır. Məmməd İsmayılin polifonik quruluşu ilə diqqəti cəlb edən “İz” romanında təsvir edilən hadisələr oxucu üçün bir həyat məktəbinə çevrilir. Texnoloji dünyada inteqrasiyalara məruz qalmış bədii nəsrdə “İz” romanı kimi əsərlərin qələmə alınması xalqın öz kökünə, keçmişinə boylanması vadar edir.

Məmməd İsmayılin roman janrında qələmə aldığı “İz” romanı həyat hadisələrini həqiqəti ilə əks etdirmək qüdrətinə malikdir. Bu baxımdan, Məmməd İsmayılin “İz” adlı nəşr nümunəsi yazıcının yaradıcılığının sonrakı mərhələsi kimi ədəbiyyatın maraq dairəsində olacaq.

